

ULLMANN TAMÁS¹

KOLLEKTÍV KÉPZETEK, NYELVI JELENTÉS ÉS KATEGORIZÁCIÓ²

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.2.58

ABSZTRAKT

Filozófiai szempontból elsősorban a kollektív képzetek tana és az ezzel összefüggő elmélet az osztályozásról az, ami Durkheim gondolkodásából a legjelentősebb. A kollektív képzetek tana egyrészt a XIX. század végi tudományelméleti vitákban, másrészt a kortárs filozófia pragmatista vonulatában játszik meghatározó szerepet. A tanulmány először bemutatja Durkheim vitáját a kortárs neokantiánus elméletekkel, másodsor megpróbálja filozófiai szempontból elemezni és értékelni a kollektív képzetek és a kategorizáció durkheimi felfogását.

Kulcsszavak: kategória, kollektív képzet, jelentés, intézmény

COLLECTIVE REPRESENTATIONS, SEMANTIC MEANING AND CATEGORIZATION

ABSTRACT

From the point of view of philosophy it is the theory of collective representations and the later theory of categorization that seems to be the most important part of Durkheim's oeuvre. The theory of collective representation has played a significant role in the debates on the theory of sciences in the last decades of XIXth. century on the one hand, and has influenced the contemporary pragmatic philosophy on the other. The article presents first Durkheim's theoretical struggle with the predominant neokantian tendency, then, in the second step, aims to analyze and to evaluate Durkheim's conception on categorization partly in his famous essay on categorization written with Mauss, partly in his late works.

Keywords: category, collective representation, meaning, institution

¹ affiliáció???

² A tanulmány megírását az NKFI 112542, 120375 és 129261 számú pályázata, valamint az IASK Kőszeg támogatta.

KOLLEKTÍV KÉPZETEK, NYELVI JELENTÉS ÉS KATEGORIZÁCIÓ

Durkheim szerteágazó munkássága nem csak a szociológia jelenkori és történeti változatai számára fontos tájékozódási pont, hanem a filozófia számára is jelentős forrás. Filozófiai szempontból elsősorban a kollektív képzetek tana és az ezzel összefüggő elmélet az osztályozásról az, ami Durkheim gondolkodásából a legjelentősebb. A kollektív képzetek tana egyrészt a XIX. század végi tudományelméleti vitákban, másrészt a kortárs filozófia pragmatista vonulatában játszik meghatározó szerepet. Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy egyrészt bemutassam Durkheim vitáját a neokantiánus elméletekkel szemben, másrészt filozófiai szempontból elemezzem a kollektív képzetek és a kategorizáció durkheimi felfogását.

Durkheim a kollektív tudat fogalmát általános és némiképp meghatározatlan értelemben használja, és egy idő után el is hagyja (Némedi 1996: 80), a kollektív reprezentáció tana azonban egy részletesen kidolgozott elmélet, és mindvégig jelen van Durkheim munkáiban. Olyan elméletről van szó, amelyben Durkheim a tudás-szociológia belátásait előlegezi meg. Ám nem egyszerűen a gondolkodás „léthez kötöttségét” állapítja meg, mint például Marx és Mannheim, hanem mélyebbre hatol, és különösen az osztályozásról szóló tanulmányban a fogalmi gondolkodás egészét visszavezeti a társadalmi tényekre.

Három lényeges vonatkozást kell megértenünk a kollektív képzetek kapcsán: (1) A kollektív képzetek létrejötte nem alapvető emberi gondolatok fokozatos kibontakozása az időben, hiszen akkor minden társadalomnak ugyanazok vagy nagyjából ugyanazok lennének az alapvető képzetei. (2) Ahogy az egyéni tudat szubsztrátuma a pszichofizikai értelemben vett neuronális működések egésze, de arra nem vezethető vissza maradéktalanul, ugyanúgy a kollektív képzetek szubsztrátuma az egyéni képzetek és az egyéni tudat egésze, de arra nem vezethető vissza maradéktalanul. A társadalom létezésének feltétele az egyéni tudatok létezése, de az egyéni tudatok pszichológiai elemzésével nem érthetjük meg a kollektív életet. A kollektív képzeteket tehát nem egy őket elgondoló szubjektum viszonyában kell elgondolnunk, vagyis a kollektív képzeteket nem *gondolatként* kell értenünk, mert egy gondolat egy egyéni tudat belső tartalmainak kifejeződése. A kollektív képzet tehát nem gondolat. (3) Ugyanúgy, ahogy az egyéni képzetek nem pusztán egymás melletti elemek egy tudatban, hanem sajátos asszociációs rendbe illeszkednek, a kollektív képzetek is külön szférát alkotnak, amelyen belül szabályszerűen kapcsolódnak és viszonyulnak egymáshoz. A kollektív képzetek is rendet alkotnak: *„ha képesek arra, hogy közvetlenül hassanak egymásra, hogy saját törvényeik szerint kombinálódjanak, ez azért van, mert olyan valóságos létezők, amelyek bár bensőséges kapcsolatot tartanak fenn szubsztrátumukkal, bizonyos mértékben mégis függetlenek attól”*. (Durkheim 1924: 32–33) A kollektív képzetek a létezés külön szféráját alkotják, vagyis sajátos és az egyéni képzetek törvényeitől független szférát jelentenek. Ennek a szférának megvannak a sajátos kapcsolódási módjai. Modern kifejezéssel hajlamosak lennénk azt mondani, hogy rendszerszerű kapcsolatot alkotnak, de Durkheim még nem így fogalmazott. A kollektív képzetek *„[v]onzzák és taszítják egymást, egyesül-*

nek, kettéválnak, részekre hasadnak, elburjánzanak, s e kombinációkat már nem az alapjukul szolgáló valóság teszi szükségessé, nem az vezérli közvetlenül.” (Durkheim 2003: 384)

A kollektív képzetek tehát független szférát alkotnak, sajátos szabályok és rend jellemzi őket, és nem általános, örök eszmék. A kollektív képzetek egy adott társadalom „gondolatai”. Éppen ezért nem az a leglényegesebb jellemzőjük, hogy igazak-e vagy pedig hamisak. Mivel a világ és a társadalom rendjének egészére vonatkoznak, ezért valójában értelmetlen is ezt a kérdést feltenni velük kapcsolatban. Ezt akkor értjük meg, ha áttekintjük Durkheim példáit a kollektív képzetekre vonatkozóan: hagyományok, mítoszok, legendák, viselkedési szabályok, érzelmi állapotok kifejezési módjai, az osztályozás elemi formái. Ezek olyan képzetek a valóság rendjére vonatkozóan, amelyekkel kapcsolatban értelmetlen és nem is lehet feltenni azt a kérdést, hogy megfelelnek-e a valóságnak. Bizonyos értelemben a valóság felel meg nekik, tehát nem tudnak nem igazak lenni. Nem azért igazak, mert megfelelnek valamiféle objektív valóságnak, hanem azért igazak, mert az igazság *feltételeit* jelentik. Minden társadalomban vannak ilyen képzetek: ezek a legalapvetőbb fogalmi megkülönböztetésekhez, az erkölcsi szabályokhoz, az értékekhez, az értelmes egyéni és közösségi élet egész keretrendszeréhez kapcsolódnak, ahhoz, amit instituált társadalmi valóságnak nevezhetünk.

A KOLLEKTÍV KÉPZETEK ÁLTALÁNOSSÁGA ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

Durkheim kései írásainak legfőbb témája a kollektív képzetek működésének és státuszának megértése az emberiség kezdeti társadalmi formációinak elemzése révén. A kollektív képzetek nem csak tükrözik a közösség állapotát, hanem a közösség minden tagjára érvényesek. Kant minden tapasztalat transzcendentális alapját az értelem és a szemlélet *a priori* ősfomáiban pillantotta meg. Kant szerint *a priori* fogalmaink (az értelem kategóriái) és *a priori* szemléleti formáink (a tér és az idő) közös jellemzője az, hogy szükségszerűek és általános érvényűek.³ Durkheim a kollektív képzetek kapcsán azt igyekszik megmutatni, hogy ezek ugyanúgy függetlenek a tapasztalattól, mint Kant kategóriái, és ugyanúgy *a priori* jellegűek, vagyis szükségszerűek és általános érvényűek, ám eredetük nem az egyéni transzcendentális tudat. Érvelését akkor értjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy elsősorban a korszak vezető filozófiai irányzatával, a neokantiánus gondolkodással szemben próbálta meghatározni saját álláspontját és megmutatni, hogy az *a priori* érvényességnek van olyan forrása, ami nem köthető az egyéni tudat transzcendentális adottságaihoz.

(1) Ha a kollektív képzetek a közösség „gondolatai”, akkor jobban értjük azt a szükségszerűséget és kötelező érvényt, ami a legalapvetőbb kategóriákhoz kapcsolódik. Durkheimnél egyébként gyakran visszatérő érv, hogy bizonyos képzetekhez (morális szabályok, logikai törvények, kategóriák általánossága, jó és rossz megkülönböztetése) nem csak általános érvényűség, hanem szükségszerűség is kapcsolódik, pontosan úgy, ahogy azt Kant értette. A szükségszerűség azonban nem csupán logikai jellegű, vagyis nem pusztán az ellentétes eset elgondolásának lehetetlenségéből táplálkozik, hanem – és ez Durkheim újdonsága – érzelmi jellege is van. A szükségszerű valamiképpen a kötelező érvényűség és az evidencia jellegével bír. „Egy fogalomról akkor mondjuk, hogy szükségszerű, ha valami belső erő által mindenfajta bizonyíték nélkül uralja a szellemet. Van tehát benne valami, ami arra kényszeríti az értelmet, hogy előzetes vizsgálódás nélkül magáénak érezze.” (Durkheim

3 „A szükségszerűség és a szigorú általánosság tehát biztos ismérvei az *a priori* ismereteknek, és elválaszthatatlanul össze is függnék egymással.” (Kant 2004: 53, B4)

2003:26) *A priori* fogalmaink legtöbbjének érvényét soha nem vizsgáljuk meg, hanem a bennük hatékony kötelező erő miatt magától értetődő módon elfogadjuk őket. Érezzük azt az erőt, ami átjárja őket, ez az erő azonban – Durkheim szerint – nem világosságukból vagy racionális jellegükből fakad. A kategóriák szükségszerű jellege nem az igaz vagy evidens mivoltukból, hanem egész egyszerűen a társadalmi jellegükből fakad. Egy társadalmat nem csak a közösséget átható és mindenki által elfogadott (morális, jogi és vallásos) szabályok tartanak össze, hanem egyfajta minimális, de elengedhetetlen „logikai konformizmus” is. Ez a logikai (és episztemológiai) konformizmus teszi lehetővé, hogy megértsük egymást, és ez magyarázza az alapvető kollektív képzetekhez tapadó szükségszerűséget. Azt, hogy itt alapvetően közösségi jellegű „gondolkodásról” és „ismeretekről” van szó, úgy támasztja alá Durkheim, hogy egyfajta perspektíva-fordítást hajt végre individualizmus és társadalmiság vonatkozásában. Nem akkor értjük meg a kollektív képzetek társadalmi jellegét, ha individuális lényeket teszünk fel, akik rejtélyes módon egymáshoz igazítják a véleményeiket (pl. társadalmi szerződést kötnek és megegyeznek a nevek jelentésében). A kollektív képzetek ténye sokkal inkább a fordítottját sejteti: eleve közösségi lények vagyunk (bele vagyunk ágyazva a családba, a rokonságba, a nemzetségbe, a frátriába, a faluba, a közösségbe, a törzsbe stb.), és csak az eredendő közösségiségből kiemelkedve válunk individuális lényé. Ahogy testi létünket sem veszítjük el a racionális, tudatos és reflexív gondolkodás kialakulásával, ugyanúgy közösségi létünk sem tűnik el az egyéni gondolkodás megjelenésével. Durkheim állítása az, hogy nem csak az erkölcsi törvények elfogadása és nem csak a közösséggel való érzelmi azonosulás tart össze egy közösséget, illetve társadalmat, hanem a legalapvetőbb logikai és episztemológiai kategóriák közössége is. Sőt, ez utóbbi talán még erősebben is, mint az esetenként (pl. a kései, modern társadalmakban) már tudatosan vállalt érzelmi kötődés vagy erkölcsi elköteleződés. „Ahhoz, hogy [a társadalom] élni tudjon, nem csak elégséges mértékű morális konformizmusra van szükség, a logikai konformizmusnak is van egy olyan minimuma, amit a társadalom nem tud nélkülözni.” (Durkheim 2003: 26) A kollektív képzeteket jellemző szükségszerűség, kötelező érvény és parancsoló erő ennek a logikai konformizmusnak a kifejeződése. Durkheim itt ténylegesen egyfajta erőről beszél, és azt állítja, hogy a kollektív képzetekhez, illetve kategóriákhoz kapcsolódó parancsoló erő semmiképpen sem a megszokásból ered. Ezt azért hangsúlyozza, mert úgy véli, hogy a megszokás az egyéni tudat ügye, és egy megszokásról kisebb vagy nagyobb erőfeszítéssel, de leszoktathatjuk magunkat. A kategóriák kötelező erejéről azonban nem tudjuk leszoktatni magunkat, mert akkor nem felszabadulnánk valamiféle zsarnokian irányított gondolkodási kényszer alól, hanem kívül kerülnénk a társadalmon.

(2) A szükségszerűség mellett a kollektív képzetek másik jellemző tulajdonsága az általános érvényűség. Durkheim a neokantiánus szellemmel vitatkozva adja meg az *a priori* érvényes kategóriák egy másfajta, nem transzcendentális dedukcióját. A fogalom – ahogy *A vallási élet elemi formái* konklúziójában fogalmaz – mozgathatatlan, egyetemes, vagy egyetemessé tehető, személytelen és állandóbb, mint az érzetek és a képek. A fogalomnak ezek a jellegzetességei azt fejezik ki, hogy egy fogalom sohasem csak az enyém, hanem olyasmi, amit más emberekkel együtt és egyszerre birtoklok. És ahhoz, hogy a fogalom biztosítsa a tudatok közötti átmenetet, az állandóság, az általános érvényűség és a személytelenség jegyeivel kell rendelkeznie. A kollektív képzetek általánossága azonban sajátos jellegű: nem az absztrakció magas fokát jelenti, amit mindenki létrehozhat saját egyéni tudatában, hanem a kollektív érvényességet. Nem azért általánosak ezek a képzetek, mert logikai értelemben magas az absztrakciós szintjük, hanem társadalmi értelemben általánosak, vagyis erejüket a

mindenkire érvényes közös tudásnak köszönhetik. Olyan tudás összpontosul bennük, amit a következőképpen jellemezhetnénk: (1) több, mint az egyén tudása, (2) a közösség évszázadok során felhalmozott bölcsessége összpontosul benne, és (3) állandóbb és stabilabb, mint az egyéni tudás, vagyis csak nagyon komoly események tudják megváltoztatni és csak nagyon lassan. (Durkheim 2003: 392) Az általános és az egyedi szembeállítás olyan tengelyt alkot, ami Durkheim szerint keresztbe metszi a kollektív képzetek és a személyes tapasztalat tengelyét. Gondolhatnánk azt, hogy az egyedi megfelel a személyes tapasztalat esetlegességének, az általános pedig a kollektív tapasztalat általánosságot kiemelő jellegének, de nem így van. Az egyedivel szembeállított általánosság bizonyos mértékben még az egyéni tudat műve, mivel absztrakcióval, összehasonlítással és tömörítéssel elérhető. Megfelelő logikai műveletekkel eljuthatok a létezés legáltalánosabb fogalmi elemeihez. A kollektív képzeteket azonban sohasem fogom tudni magamból kicsihozni: a kollektív képzetek valóban a társadalom művei, „*annak a szemléleti módnak felelnek meg, amellyel a társadalom, e sajátos lény, önnönmagáról gondolkodik.*” (Durkheim 2003: 393) A kollektív képzet tehát nem egyéni, de nem is általános, illetve általánossága semmiképpen sem absztrakt univerzalitás, amit a konkrét tartalomtól való eltekintés révén nyerünk.

Durkheim ezen a ponton érinti a nyelv problémáját, és gyakorlatilag párhuzamot állít fel a nyelv jelensége és a kollektív képzetek megléte között. „*A nyelv azt fejezi ki, hogy a társadalom a maga egészében milyen képzeteket alkot a tapasztalati tárgyokról. A nyelv különböző elemeinek megfelelő fogalmak tehát kollektív képzetek.*” (Durkheim 2003: 392-393) A nyelv szavainak szemantikai-tartalmi elemzése azt mutatja, hogy már maga a nyelv mint a közös kommunikációt lehetővé tévő médium hordozza a kollektív jelleget. A nyelv egészére lehet úgy gondolni, hogy a nyelv az általánosság közege, ám ez kettős jelentésű. Jelentheti azt, hogy a nyelvi jelentések az egyéni képzetek változékonyságával és szituációtól való függésével szemben független, absztrakt, lényegi állandósággal rendelkeznek (ahová az egyéni beszélő is eljuthat a megfelelő absztrakciós eljárásokkal). Vagy jelentheti azt, hogy a nyelvi jelentések azáltal többek az egyéni képzeteknél, hogy a kollektív tudást hordozzák és a felhalmozott kollektív bölcsességet közvetítik. Az előbbi felfogásban a nyelv az absztrakt kognitív teljesítmények ugyancsak absztrakt közvetítő közege, a másikban a nyelv a társadalmiság mindent átható jellegének egyfajta rögzítő és kifejező, vagyis instituáló közege.

Felmerül a kérdés, hogy az általánosság és a kollektív jelleg ellentétét nem lehetne-e feloldani egy olyan gondolatmenet keretében, ami azt állítja, hogy a legalapvetőbb fogalmaink, vagyis a kategóriák (tér, idő, okság, anyag stb.) absztrakt és általános fogalmak, amelyek az egész emberiségre nézvést ugyanazt jelentik, míg az ezekre ráépülő konkrét fogalmak egy adott társadalom tapasztalatát kifejező kollektív képzetek lennének? A tudásszociológia bizonyos vonulatai kétségtelenül ezzel a sémával dolgoznak. (Durkheim–Mauss 1978: 255)⁴ Durkheim azonban azt állítja, hogy még a legalapvetőbb kategóriák tekintetében *sem* beszélhetünk általános fogalmakról, ezek a kategóriák is kollektív képzetek, vagyis egy társadalom berendezkedését tükrözik. Nincs kü-

4 A társadalmi létehez kötött gondolkodás Marxnál például így oldja fel az általános és a konkrét különbségét: a becsület, a hűség, a hősiesség, a szabadság, az egyenlőség általános és időfeletti értékek (legalábbis az európai kultúrában), ám az, hogy melyiket részesítjük előnyben, függ az adott társadalmi-gazdasági berendezkedés konkrét működésmódjától. A feudális társadalmak szempontjából a becsület és a hűség kiemelt jelentőségű érték volt, hiszen ez tartotta össze a vazallusi rendre épülő társadalmi viszonyokat. A tőkés társadalom alapvető értékei azonban a szabadság és az egyenlőség, mert ezekre volt szükség ahhoz, hogy a profitorientált vállalkozói kapitalizmus számára kedvező társadalmi környezet alakuljon ki. „[A]bban a korban, amikor az arisztokrácia uralkodott, a becsület, hűség stb. fogalmai, a burzsoázia uralma alatt pedig a szabadság, egyenlőség stb. fogalmai uralkodtak.” (Marx–Engels 1974: 59).

lönbség az alapvető kategóriák és az ezekre ráépülő társadalmi tudás jellege között. Nem arról van szó, hogy az előbbiek általánosak és minden emberre igazak, az utóbbiak pedig csak egy adott társadalom egyedei számára elfogadhatóak. Mind az alapvető kategóriák, mind a rájuk épülő fogalmak kollektív képzetek, és egy társadalom „tudását” fejezik ki. Talán ez a belátás Durkheim elméletének legradikálisabb pontja, és ezt a gondolatot dolgozzák ki 1903-ban a Marcel Mauss-szal közösen írt *Az osztályozás néhány elemi formája* című tanulmányban.

AZ OSZTÁLYOZÁS ALAPVETŐ KATEGÓRIÁI

A kategóriák a kollektív képzetek különleges csoportját alkotják: nem pusztán kifejezik a világra vonatkozó társadalmi tapasztalatot és közösségi tudást, nem csak a társadalmi rend tükröződései, hanem a világra vonatkozó ismeretek egészének a keretét szolgálják. A kategóriák tehát egyfelől a legalapvetőbb fogalmak (tér, idő, okság, anyag stb.), amelyek egyszersmind konkrét szemantikai tartalommal rendelkeznek (az idő felosztása, a tér felosztása, az események közötti kapcsolat megteremtése bizonyos magyarázatok révén, stb). Másfelől azok a legalapvetőbb elválasztások, megkülönböztetések és felosztások is kategóriának minősülnek, amelyek révén a világ mint értelmes egész jelenik meg a számunkra – ekkor pedig már nem feltétlenül rendelkeznek a kategóriák szemantikai tartalommal (szent és profán, férfi és nő, honi és idegen, jobb és bal, stb. megkülönböztetése).

Gondolhatnánk azt, hogy a kollektív képzetek esetében a társadalmi jelleg nyilvánvaló, a kategóriák esetében meg valamilyen gyengített értelemben, de szintén beszélhetünk arról, hogy a társadalom alkotta őket. Ám Durkheim gondolatmenetéből az derül ki, hogy éppen a kategóriák, vagyis azok a fogalmak, amelyekről azt gondolnánk, hogy a legáltalánosabbak és leguniverzálisabbak, tehát éppen a kategóriák az igazán társadalmi jellegű kollektív képzetek. És ez azért van így, mert a kategóriák nem egyszerűen szemantikai tartalmakat fejeznek ki a „természetes fajtákra”, valamint az erkölcsileg értékes dolgokra nézve, ahogy a kollektív képzetek, hanem valójában a gondolkodás, megismerés, világmagyarázat állandó keretét szolgálják. Nem kevésbé, hanem még inkább, sőt a leginkább társadalmiak. *„A feladatuk ugyanis az, hogy az összes többi fogalmat uralják és lefedjék: a szellemi élet állandó keretét szolgálják.”* (Durkheim 2003: 397) A szellemi élet állandó keretét szolgáló kategoriális szerkezet pedig még inkább társadalmi Durkheim szerint, mint az ún. kollektív képzetek. Vagyis akkor jutunk el a társadalom és a társadalmi tény jelentőségének és specifikumának igazi megértéséhez, ha belátjuk, hogy a gondolkodásunkat legalapvetőbb módon irányító kategóriák is a közösség alkotásai, nem pedig univerzális logikai formák.

Bizonyos értelemben az intuíciónkkal épp ellentétes belátáshoz jutunk így. *„Nemcsak hogy a társadalomból származnak [a kategóriák], de az általuk kifejezett dolgok is társadalmiak. Nemcsak hogy a társadalom intézményesítette őket, de a társadalmi lény különböző aspektusai szolgálják tartalmukul: a nem kategóriája eleinte egybeolvadt az emberi csoport fogalmával; a társadalmi élet ritmusa szolgált alapul az idő kategóriájához; a társadalom által elfoglalt tér szolgált anyagot a tér kategóriájához; a kollektív erő volt – az okság kategóriájának legfontosabb elemét jelentő – hatóerő fogalmának a prototípusa.”* (Durkheim 2003: 397) A nemekre és fajokra osztás, az idő tagolása, a tér felosztása és a jelenségek oksági elrendezése olyan átfogó szellemi keretet jelent, ami nem azért társadalmi eredetű, mert a primitív közösségek még nem jutottak el a racionalitás magasabb és univerzális fokához, hanem azért, mert minden lehetséges kategoriális felosztás

(beleértve a mi magas fokú racionális világmépünket is) társadalmi alkotás. A kollektív képzetektől a kategóriák társadalmiságához vezető út egy gondolat elmélyítésének az útja. Ez a gondolat pedig nem más, mint hogy a valóságra vonatkozó egyéni tudásunkat mindig a társadalmi tudás kódolja és sematizálja, vagyis a társadalmi tudás instituálja.

Az osztályozás néhány elemi formája című tanulmány ezt a gondolatot fejti ki szemléletes példák sokaságán keresztül. A dolgok és jelenségek legalapvetőbb osztályozása – állítja Durkheim és Mauss – az emberek osztályozását tükrözi, tágabb értelemben a közösség fratriákra és alcsoportokra való osztását, illetve (egy feltehetően későbbi fejlődés következtében) a közösségi település szerkezetét, vagyis a térben való elhelyezkedését tükrözi. A totemisztikus népek osztályozási struktúrája a gondolatokat, a dolgokat és a jelenségeket, vagyis a világ egészét a társadalomból kivont modell alapján rendezi. Ez a nagyjelentőségű gondolat abba az irányba mutat, hogy a nyelv – mint a kollektív képzetek, illetve a közös tudás hordozója és kifejezője – olyan szemantikai és logikai tartalmakra épül, amelyek a társadalom berendezkedéséből vezethetők le, vagy legalábbis azokkal párhuzamosak. Úgy tűnik, hogy Durkheim ezen a ponton megváltoztatja vagy elmélyíti a korábbi elképzelését arra vonatkozóan, hogy mi jelenti a közös társadalmi elemet a gondolkodásban. Míg a kollektív képzetek vizsgálata során elsősorban arra gondolt, hogy a hiedelmek és a kollektív képzetek (a morális, rituális, jogi hitek és meggyőződések) tartalma jelenti a közös társadalmi elemet, az új koncepcióban ezt a közös mozzanatot, vagyis a „társadalmat” már az alapvető logikai gondolkodás és a világ logikai elrendezése, vagyis a logikai képességek területén kereste. „*A társadalom hatása* – ahogy Némedi Dénes fogalmaz – *nem csak abban mutatkozik meg, amit hiszünk, gondolunk, hanem abban, hogy egyáltalán gondolkodunk.*” (Némedi 1996: 218) És ne felejtjük el, hogy mindez a nyelv szerepére is vonatkozik: amikor a kollektív képzetekről, vagy a kategóriákról beszélünk, akkor olyan alapvető képzetekről beszélünk, amelyeket a nyelv hordoz, vagyis nyelv és tapasztalat, nyelv és gondolkodás, nyelv és társadalmi szabályok kapcsolatáról beszélünk. Noha Durkheimnél maga a nyelv meglehetősen csekély szerepet játszik a gondolatmenetben – pusztán hordozója a konkrét egyéni vagy kollektív képzetek szemantikai és logikai tartalmának, mintegy külső öltözete csupán a képzetszerű tartalmaknak – számunkra már nem tűnik ilyen evidensnek, hogy a képzetek tartalmi elválaszthatóak egy nyelv szemantikai rendszerétől. A kognitív működés és a nyelv működése Durkheimnél, úgy tűnik, még elválik egymástól, ám úgy gondolom, hogy mindaz, amit Durkheim a kollektív képzetek kapcsán tárgyal, valójában a nyelv működéséről, nyelv és sematizmus, nyelv és intézmény kapcsolatáról szól.

Az egész tanulmány legmerészebb gondolatát rögtön az első bekezdés végén kimondják a szerzők: „*a tudományos gondolkodás módszerei valóságos társadalmi intézmények.*” (Durkheim–Mauss 1978: 255) A jelen összefüggésben nem az az érdekes, hogy ez a XX. század eleji szöveg hogyan vezet el a tudásszociológia „erős programjához”, (Némedi 2005) hanem annak a belátása, hogy a nyelv és tapasztalat, nyelv és világ problematikája nem meríthető ki az egyéni psziché, illetve tudat vizsgálatában. Sőt, az egész kérdéskört csak akkor értjük meg helyesen, ha a gondolkodás legelemibb műveleteiben is társadalmi intézményeket látunk. A nyelv tehát – mondhatjuk Durkheim és Mauss gondolatmenetét meghosszabbítva – nem úgy értendő, mint ami az amúgy egyértelműen egyéni képzetek külső, társadalmi jellegű hordozója. Vagyis nem úgy, hogy egyik oldalon vannak az egyéni képzetek, illetve az univerzális gondolatok, a másikon pedig a közösségen belül mindenki számára közös nyelv. Nem csak a nyelv közös és kollektív szabályrendszer, hanem mindaz, amit kimond és megjelenít.

A nyelv stabilizálja a tapasztalatot, elkülöníti a tapasztalati elemeket, és rögzít bizonyos tartalmakat – ugyanez fordítva is igaz: onnét kezdve tudjuk használni a nyelvi képességeinket, hogy a tapasztalati anyag stabilizálódott, elkülönült, és rögzült. Vagyis a kognitív rendszerezés és a nyelvi institúció (amit Durkheim és Mauss osztályozásnak nevez) egymást feltételezik.

Próbáljuk meg tézisekben rögzíteni a tanulmány alapvető állításait (ez a tömörítés csupán arra szolgál, hogy ne kelljen a kiváló és érzékletes nyelven megírt szöveg szinte minden fontos mondatát idézni):

1. az osztályozás képessége a társadalmassulás általános feltételeivel függ össze;
2. az osztályrelációk, valamint a nemek és fajok hierarchikus viszonyai nincsenek adva sem a tapasztalatban, sem a dolgokban;
3. a dolgok közötti kapcsolatok prototípusát és modelljét a társadalmi kapcsolatok jelentik;
4. az osztályozási viszonyok és a társadalmi viszonyok nem egyszerűen hasonlítanak egymásra, hanem azonos természetűek;
5. a megismerési kategóriák társadalmi intézmények;
6. a totemisztikus társadalmak felosztása és térbeli rendeződése, valamint a dolgok osztályozásának logikai rendszere között lényegi és szoros kapcsolat áll fenn.

E rövid felsorolás természetesen értelmezésre szorul. Az első tézis azt mondja ki, hogy a társadalmassulás folyamata egyben a közösség tagolódása is bizonyos belső rokonsági viszonyoknak megfelelően, az ember osztályozási képessége pedig nem előzi meg ezt a tagolódást,⁵ hanem lényegi módon összefügg vele, vagyis feltehetően ugyanannak a fejlődési folyamatnak a két aspektusát jelentik. Vagyis az osztályozás logikai képessége és a társadalmi tagolódás közül egyik sem előzi meg és teszi lehetővé, vagy okozza a másikat. Ez a belátás azért nagy jelentőségű, mert kihúzza a talajt a tudat pszichológiai vagy transzcendentális megközelítése alól.

A második tézis Durkheim egy hallgatóságos előfeltevésére épül, nevezetesen arra, hogy a legalapvetőbb logikai teljesítmény a dolgok osztályozása és hierarchikus rendezése (nem pedig a következtetés, az indukció, a dedukció vagy az absztrakció). Ez egy problematikus pont, mert azt a látszatot kelti, hogy a logikai képességek közül Durkheim megengedhetetlenül előtérbe helyez egyet, és a többi mellőzi. Ám érveket is felhozhatunk mellette: minden következtetési gondolkodás már előfeltételezi a világ egy bizonyos fogalmi rendezettségét, a jelentések rendszerének rögzítését, vagyis az osztályozás alapvetőbb, mint a következtetés. A tézis tehát azt állítja, hogy egyrészt az osztályozás struktúrái jelentik a legalapvetőbb logikai viszonyokat, másrészt azt, hogy ezek a viszonyok nem vezethetők le sem az empiriából, sem a tudat a priori adottságaiból. A fogalmak eredetének empirista, naturalista vagy transzcendentális megközelítései nem vesznek tudomást a fogalmak és a kategóriák kollektív jellegéről.

A harmadik tézis az, ami a „gyanútlan” olvasót a legjobban meghökkenti. Hiszen az még valahogy elfogadható (bár merőben ellentétes az újkori gondolkodás évszázados hagyományaival), hogy a fogalmaink nem egyéni alkotások, hanem bennük a kollektív tudás kristályosodik ki, vagyis hogy az egyéni képzetek hátterét a kollektív képzetek jelentik. Az azonban már valóban meghökkentő, hogy a kollektív osztályozás, a világ fogalmi

⁵ Fraser például úgy véli, hogy a dolgok osztályozása nem csak megelőzi, de modellként is szolgál a társadalom tagolása számára.

„Éppen nem a dolgok logikai kapcsolatai szolgáltak mintául az ember társadalmi kapcsolataihoz – ahogyan, úgy látszik, Fraser feltételezte.” (Durkheim 2003: 328).

elrendezése valójában a közösség totemisztikus rendjét (a családi, házassági és hatalmi viszonyokat, valamint a közösség alcsoportjainak térbeli elrendeződését) tükrözi. A totemisztikus népek osztályozási rendszere nem csupán analógiát sejtet a két rend között (és ezáltal az osztályozás társadalmi eredetét hangsúlyozza), hanem azt, hogy a két rend valójában *egy*: ugyanaz a szellemi keret irányítja a társadalom elrendeződését, mint a dolgok és jelenségek osztályozását. Ezt az erősebb állítást mondja ki a negyedik tétel, aminek az a jelentősége, hogy Durkheim és Mauss szembeszáll bizonyos naivitásokkal. Ha már egyszer felismertük az összefüggést a dolgok osztályozása és a társadalom tagolódása között, akkor ennek az összefüggésnek van egy felszíne, ami redukcionista olvasatokra, vagyis könnyű megoldásra csábít. Ha a kettő között összefüggés van, akkor vagy a dolgok osztályozása a társadalom tagolódásának modellje (pl. Fraser), vagy a társadalom tagolódása az alapja, modellje és oka a dolgok osztályozásának (szociomorfizmus). Durkheimék mindkét csapdát igyekeznek elkerülni: nem egyszerűen párhuzam vagy oksági összefüggés van a kettő között, hanem azonosság, vagyis ugyanaz a természetük.

Az ötödik tétel alapjaiban forgatja fel a hagyományos episztemológiai, logikai, pszichológiai és filozófiai meggyőződéseket. Ugyanis hihetnénk azt, hogy a kulturálisan különféleképp kódolt fogalmak mögött van egy olyan tisztán logikai és formális tartomány, ami mindenkiben eleve közös, mert magával az emberi lényel együtt született. Durkheim és Mauss azonban azt állítja, hogy csak és kizárólag társadalmi *a priori*-ról beszélhetünk. A hagyományos esszencializmus kényelmes menedéke, hogy legalább a logika és a matematika (valamint a grammatikai struktúrák mélyszerkezete) örök és a priori, még akkor is, ha hétköznapi fogalmaink empirikus és kulturális esetlegességeket hordoznak magukon. Vagyis a velünk született osztályozási és logikai képességekre épül rá az a réteg, amit valóban a társadalom által produkált fogalmi sokféleség alkot. Durkheim és Mauss azonban amellettt érvelnek, hogy még ez is látszat: a logikai és tudományos gondolkodás *minden* változata társadalmi intézmény, vagyis kollektíve rögzült eljárás, nem pedig az emberi elme esszenciálisan örök kognitív struktúrája.

A hatodik tézis azt állítja, hogy a totemisztikus népek osztályozási rendszere és a mi modern gondolkodásunk között szakadásként a különbség. Ezért olyan furcsák és meghökkentők ezek az osztályozási struktúrák. Ennek a hatalmas különbségnek lehet egy olyan értelmezése, hogy a totemisztikus népek még nem jutottak el arra a szintre, ahol mi vagyunk, vagyis hogy a gondolkodásuk primitív és irracionális a miénkhez képest. De lehet az is a magyarázata, hogy a mi racionalitásunk ugyanolyan társadalmi intézmény, csak épp mások a szabályai (ahogy azt például Bourdieu és Bloor elemzése is sugallják). Ez a gondolat jelenik meg – talán először a gondolkodás történetében – Durkheim és Mauss tanulmányában. A mi logikai és osztályozási kategóriáink már nem tükrözik a társadalom felosztását, de történeti képződmények lévén még ezekben is kimutatható a kollektív jelleg.

A tanulmány egyik legszemléletesebb példáját a zunyi indiánok osztályozási rendszere adja. „*Ez a rendszer [...] arra az elvre épül, hogy hét térségre osztja fel a teret: észak, dél, nyugat, kelet, a zenit és a nadír, s végül a középpont térségére. A világegyetem összes dolga e hét térség között van elosztva. Hogy csak az évszakokról meg a természeti jelenségekről beszéljünk, északhoz tartozik a szél, a szellő vagy a légáram, mint évszak pedig: a tél; nyugathoz a víz, a tavasz, a tavaszi esős szelek; délhez a tűz és a nyár; kelethez a föld, a vetés és a fagyok, ame-*

lyek megérlelik a termést és befejezik az évet. A pelikán, a daru, a skótfajd, a zsályakakas, a zöld tölgy stb. északhoz tartozik; a medve, a prérifarkas, a tavaszi füvek nyugathoz; a keleti térséghez sorolják a dámszarvast, az antilopot és a pulykát stb. De nem csak a dolgokat osztják el ily módon, hanem a társadalmi funkciókat is. Észak az erő és a rombolás vidéke, övé a háború és a pusztítás; *kelethez* tartozik a béke [...] és a vadászat; a déli meleg tájakhoz tartozik a mezőgazdaság meg a gyógyászat; *kelethez*, ehhez a verőfényes térséghez pedig a mágia és a vallás.” (Durkheim–Mauss 1978: 293) A zunyi osztályozás furcsaságait még hosszan sorolhatnánk. A lényeg azonban az, hogy a rendszer nem csak minden dolgot és jelenséget felölel és elhelyez a hét térség osztálya szerint, hanem pontos megfelelője a zunyi közösség hét nemzetsége falubeli elhelyezkedésének. Noha Durkheim és Mauss hosszan elmélkedik arról a kérdésről, hogy az osztályozás a nemzetségek szerint vagy a tájegységek szerinti tagolást követi-e, és hogy ezeken belül milyen eltérő formák, illetve milyen kevert formák léteznek, ez azonban már az etnológia kutatási területére tartozik. Ami a szociológia és a filozófia szempontjából lényeges, az az, hogy a társadalom keretei és az osztályozási rendszer keretei egybe esnek. „A társadalom nem egyszerűen modell volt – írja Durkheim és Mauss összefoglalóan –, amelyben az osztályozó gondolkodás mintegy alapanyagot talált, hanem a társadalom saját keretei váltak a rendszer kereteivé. Az első logikai kategóriák társadalmi kategóriák voltak, a dolgok első osztályai pedig valójában emberek osztályai.” (Durkheim–Mauss 1978: 329)

A dolgok totemisztikus osztályozása tehát az emberek osztályozását követi,⁶ az élet minden tényét felöleli, és a miénktől teljes mértékben eltérő törvényeket követ. A mi osztályozási rendszerünk vagy a hasonlóságot követi (pszichológiai asszociáció), vagy bizonyos tulajdonságok meglétére épül (lényegi közös jegy), vagy a leszármazás logikáját követi (biológiai származás és fejlődés), esetleg a családi hasonlóság elvén alapul (a játék fogalmának sokféle aspektusa). A totemisztikus népek osztályozása hasonlóan szigorú, mint a miénk, csak más logikát követ: azokat a dolgokat és jelenségeket gyűjti egy csoportba és rendezi el hierarchikusan a csoporton belül, amelyeket átjár a totemállat ereje vagy valamilyen személytelen és láthatatlan erő, ami vonzást és összetartozást teremt e dolgok és jelenségek között.

A társadalom nemzetségek szerinti és tájegységek szerinti tagolódását nem csupán ugyanazok a szabályok irányítják, mint a dolgok osztályozását, hanem az azonos keretrendszer többnyire valamilyen narratív származási elképzelést is kap. Az eredetmítoszok egyben az osztályozás alapjait is magyarázzák. Ezért írják azt a szerzők, hogy minden mitológia egyben osztályozás is: „A jól szervezett isteni közösségek úgy osztják föl maguk között a természetet, mint másutt a nemzetségek a világegyetemet.” (Durkheim–Mauss 1978: 325) A világ tagolásának van tehát egy fogalmi, egy mitológiai és egy társadalmi aspektusa is. Ám ezek az eltérő aspektusok ugyanarra a keretrendszerre épülnek.

Durkheim és Mauss elképzelése arról, hogy a totemisztikus népek osztályozási rendszere nem egy fejletlen, irracionális és véletlenszerű kapcsolatokra építő elképzelés, nem csupán levegőben lógó állítás, hanem érveket hoznak fel mellette. Akkor lenne igazuk azoknak, akik a totemisztikus gondolkodásban a racionális gondolkodás ellentétét, a miénktől eltérő és primitív változatát látják, ha ezekben az osztályozási rendszerekben teljesen esetlegesen kerülnének egymás mellé az adott csoport dolgai. De ez nem így van. A totemisztikus osz-

⁶ „Ha ugyanis a totemizmus bizonyos értelemben nem egyéb, mint meghatározott embercsoportoknak bizonyos természetadta tárgyak (vagyis a nekik megfelelő totemfajták) szerinti nemzetségekbe való felosztása, akkor – megfordítva – egyben természetadta tárgyak társadalmi csoportosulások szerinti felosztása is.” (Durkheim–Mauss 1978: 269).

tályozás nem csak csoportokba osztja a dolgokat, hanem (1) hierarchikusan rendezi őket (nálunk ez a nemek és fajták szerinti csoportosítás); (2) átfogó egészt alkot belőlük;⁷ és (3) rendszeres, illetve rendezett kapcsolatot terem a létezők között.⁸ A totemisztikus gondolkodás tehát egységes képet ad a világról: nem egy még fejletlen, irracionális, vallásos világképről van szó, hanem a *világ* egy adott képéről. Egy olyan rendezett képről, ami talán először (vagy legalábbis a mi számunkra hozzáférhető legősibb változatban) mutatja világnak (rendezett egésznek, kozmosznak) a létezők nehezen kiismerhető és kaotikus halmazát. A totemisztikus világkép először érzékeli és fogja fel világnak a rendezetlen természeti *Umwelt*-et. Az ember nem pusztán észleli a természet dolgait, hanem világgént látja a létezők halmazát. A társadalmasuláson keresztül a nyelv lehetővé teszi a valóság értelmes rendezését, vagyis instituálja a valóság egységes, rendezett és totális képét, más szóval megteremti a világot. Ezért mondja Durkheim és Mauss, hogy ezek a totemisztikus osztályozások már „*a tudományos gondolkodás termékei, és az első természetfilozófiának tekinthetők.*” (Durkheim–Mauss 1978: 328) Ennek az állításnak a jelen összefüggésben nem az a vonatkozása érdekes, hogy itt már valamifajta „tudományos gondolkodásról” van szó, és nem is az, hogy ilyen értelemben a tudomány sem különbözik élesen a vallások hitétől; hanem az, hogy a totemisztikus osztályozás azonos a világ, vagyis az értelmes, átfogó egész képének első instituálásával.

NYELVI ÉS TÁRSADALMI INSTITÚCIÓ

A nyelv működése és a valóság társadalmi instituálása párhuzamos, vagy másképpen fogalmazva: azonos szellemi keretekre épül. Ezáltal pedig a nyelv egy új aspektusa nyílik meg: a nyelv immár nem pusztán feltárja a világot (egy önmagában zárt, egyéni tudat szempontjából), hanem instituálja a világot (egy közösség szempontjából). Vagyis nem pusztán egy újabb aspektust ragasztunk a nyelv működésének eddigi aspektusai mellé, illetve nem pusztán kiegészítjük a nyelv világfeltáró jellegét a nyelv közösségi jellegével, hanem a világfeltáró jelleg mellett egy legalább ugyanolyan alapvető dimenziót nyitunk meg: a közösségi nyelvhasználat és kollektív tudás világot instituáló dimenzióját.

Ahogy korábban láttuk, a világ tagolásának van egy fogalmi, egy mitológiai és egy társadalmi aspektusa is. E három aspektus (az osztályozás, az eredettörténet és a közösség felosztása) együttesen ugyanarra a szellemi keretre épül, ez pedig nem más, mint egy alapvető institúció. Ez az institúció átfog minden értelmes tapasztalatot, egységbe rendezi a cselekvéseket, és megszabja a lehetséges cselekvések szabályait, átfogó magyarázatot kínál a különféle jelenségekre, és értelmes egészbe szervezi az emberi életet és magát azt a világot, amiben az emberi életnek meg kell formálódnia. A kollektív institúció első formája vallási jellegű (ezen belül pedig az első forma a totemisztikus forma), mind a jogi szabályok, mind a tudományos gondolkodás ebből a közös alapból nőtt ki. Ahogy Durkheim fogalmaz: „*valamennyi nagy társadalmi intézmény a vallásból született.*” (2003: 380) Ha pedig ez így van, akkor a fogalmi, a mitológiai és a társadalmi össze is kell kötnie valaminek: ez az a „személytelen erő”, aminek az eredete a közösség, mint olyan, és ami minden életjelenséget áthat, vagyis

7 „[A] kategóriáknak az a szerepük, hogy az összes fogalmat magukba foglalják, úgyhogy a *par excellence* kategória ezek szerint éppen a teljesség fogalma kell hogy legyen.” (Durkheim 2003: 398).

8 „Ezek az osztályozások tehát mindenk előtt arra valók, hogy kapcsolatokat teremtsenek a képzetek között, hogy egységesítsék a megismerést.” (Durkheim–Mauss 1978: 328)

instituíál, és aminek a vallási formája nem más, mint a „szent” fogalma.⁹

Mi az, ami az intéúiciót alkotja, és mi az, ami ezáltal a nyelvi megismerés, illetve nyelvi „élet” legalapvetőbb dimenziójához tartozik? Durkheim belátásai alapján, de akár Durkheimtől elmozdulva is megpróbálhatjuk felvázolni ezt a lehetséges választ. Az intéúicióhoz mindenek előtt egy mitikus elképzelés tartozik a világ kialakulásáról és rendjéről, vagyis egy mitikus elképzelés a világról. Az első és legfontosabb fogalom – már Durkheimnél is – a teljesség fogalma. Egy kultúra, illetve egy közösség alapja a világ teljes és átfogó képe. A fenomenológia fogalmiságával kifejezve: az ősalapítás (*Urstiftung*) mindenekelőtt egy *világot* intéúíál. A világnak ezen a sajátos képén belül van értelme beszélni a térről, az időről, az okságról, az anyagról, az erőről, vagyis a legalapvetőbb kategóriákról; valamint a legalapvetőbb kategóriális elválasztásokról, a szent és a profán, a jó és a rossz, a férfi és a nő, ember és isten, test és lélek, tiszta és tisztátalan, jobb és bal, saját és idegen, barát és ellenség, rend és káosz, normális és patológikus, élő és halott, igaz és hamis szembeállításáról. Az úgynevezett kollektív képzetek pedig ezekre a legalapvetőbb kategóriális formákra és különbségekre épülnek. Az egész azonban a jelenségek sokféleségét egy összefüggő világgá formálja. Egy világnak mindig határai vannak: a rendezett világ határain túl a vad természet ismeretlen és mitikus birodalmi területek el, a pusztaságok, a hegyek, az óceánok. Az ősalapítással a világ határain belüli rendezett szféra és a világ határain túli idegen szféra különül el. De a világ határain túli is bizonyos értelemben a rendhez tartozik, csak negatív értelemben, a rendezettség logikai ellentéte van a világ határain túl. Ami azonban a rend és a rendetlenség különbségét megelőzi, az egy másfajta rendetlenség. Az az őskáosz ember előtti, rendezetlen és fenyegető őállapota, a mozgásban lévő semmi. Az intéúició, vagyis az ősalapítás a rend és rendetlenség megkülönböztetése, illetve az elkülönült, szabályozott állapot igénylése, és az őállapot mitikus múltba száműzése. Egy transzcendentális időben és egy transzcendentális térben alakot öltő kettős megkülönböztetés. A káosz múltba száműzése, és az ismert, szabályozott világ szembeállítása az ismeretlen világgal.

Durkheim többször megadja az alapkategóriák listáját, bár elsősorban a tér és az idő kategóriáira koncentrál. „*Ítéleteink gyökerében van néhány olyan lényegi fogalom, amely értelmi életünk egészét uralja [...]: az idő, a tér, a nem, a szám, az ok, az anyag, a személyiség stb. fogalma.*” (Durkheim 2003: 19) „*Már utaltunk rá, hogy még az olyan elvont képzetek is, mint amilyen az idő és a tér, történelmük minden pillanatában szoros kapcsolatban állnak a megfelelő társadalmi szervezettel. Ugyane módszer segíthetne azt is megértenünk, hogy alakultak ki az okság vagy az anyag képzetek, a gondolkodás különböző formái, stb.*” (Durkheim–Mauss 1978: 334) Nyilvánvalóan értelmetlen azt állítani, hogy a tér fogalma, illetve képze mint olyan társadalmi konstrukció, hiszen ha az emberi lény nem lenne eleve képes valamiféle térbeliséget, mélységet, távolságot, szélességet és terek térben való elhelyezkedését „észlelni”, akkor aligha beszélhetnénk térről. Ám Durkheim nem is ezt mondja. Azt állítja, hogy a tér fogalmának mint a gondolkodásunkat irányító alapkategória *tartalmának* a meghatározása az, ami nem egyéni felfogás eredménye, hanem kollektív képződmény. Ugyanígy kollektív képződmény az idő észlelése egy adott kultúrában belül, az eseményeket egymáshoz kapcsoló titokzatos erő képze (aminek csak egy kései leszármazottja az okság fogalma), az anyag mibenlétének és lehetséges változatainak a fogalma.

9 „A 'szent' és a 'személytelen erő' összekapcsolása Durkheim valláselméletének egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb tétele. A személytelen erő az a láncszem, amely a rítusok és a kategorizáció között az összefüggést megteremti.” (Némedi 2005: 288) Erre lesz példa a sziúk wakandája, az irokézek orendája és a melanézek manája. (Durkheim 2003: 179–193)

A kategóriák szerepe ugyanaz, mint Kantnál (minden lehetséges fogalom és tapasztalat rájuk épül), csak épp eredetük nem a transzcendentális szférába vezet, hanem a közösség közös tapasztalata és világról alkotott elképzelése ölt bennük testet. A kategóriák a rend kifejezői, vagyis az alapvető institúció fogalmi megnyilvánulásai. A kategóriák szerepe nem csupán az, hogy egy speciális területet (pl. a tér észlelését) szabályozzák, hanem az, hogy összefogják és egybetartják a többi fogalmat.¹⁰ Hierarchikus rendet teremtenek a képzetek között, és egyetlen egészbe foglalják őket, vagyis egységesítik a megismerést. A tapasztalati anyag fogalmi rendezése egyszerre a világ rendjének észlelése és a világ egy meghatározott rendjének posztulálása. A nyelv társadalmisága mindenek előtt azt jelenti, hogy rendezett egészként, vagyis *világként* észleljük a tapasztalat számára feltáruló valóságot (a tárgyak, az élőlények, az istenek, az erők, a cselekvések és az érzelmek valóságát). Önmagában és elszigetelten értelme semminek sincs: értelme valaminek csak ebben az átfogó egészben van. Ha a tapasztalat a „valami mint valami” szerkezetére épül, vagyis minden tapasztalat egy bizonyos értelemben való felfogása valaminek, akkor evvel párhuzamosan azt is elmondhatjuk, hogy **a mint struktúra** egy világra mint a közösség által instituált világra vonatkozik. A társadalomból eredő morális konformizmus és logikai konformizmus a legmélyebb értelemben a társadalom instituálásával egylényegű, és abból nyeri értelmét. Ez a kétfajta konformizmus pedig éppen ezért nem olyasmi, ami csupán a felszínen befolyásolja a gondolkodásunkat és a cselekvésünket, vagyis amiről némi erőfeszítéssel leszoktathatnánk magunkat. Nem is mondhatjuk azt, hogy e konformizmus szabályszerűségei bele vannak kódolva a tudattalanunkba, noha talán ez lenne a legérthetőbb kifejezése a dolognak. Ez utóbbi ugyanis még mindig azt feltételezi, hogy ezek nélkül is emberek lennénk. Az alapvető kategóriákkal kapcsolatos konformizmus valójában azt jelenti, hogy ezek nélkül egész egyszerűen nem lennénk emberi lények. Nincs olyan nyelv, ami ne hordozna egy ilyen alapvető institúciót, és nincs olyan institúció, amit ne egy nyelv hordozna.

Az alapvető kategóriákat maga Durkheim is összeköti az institúció fogalmával, mégpedig egy meglehetősen furcsa kontextusban: egyrészt a szerszám fogalmához, másrészt a szellemi tőke fogalmához kapcsolva. Ennek az összekötésnek a jelentőségét az is mutatja, hogy nem egy véletlenszerűen elszórt megjegyzésben jelenik meg, hanem a kései főmű bevezetésének a végén. *„E kategóriák ugyanis most már nem úgy jelennek meg előttünk, mint pofonegyszerű fogalmak, amelyeket bárki jöttment kihámozhat személyes megfigyeléseiből, jóllehet a népi képzelet sajnálatos módon túlbonyolította őket, hanem, épp ellenkezőleg, mint okos gondolati szerszámok, amelyeket évszázadok során emberek csoportjai kovácsoltak kitarató munkával, s amelyekben szellemi tőkéjük legjavát halmozták fel.”* (Durkheim 2003: 28) A kollektív fogalmak és kategóriák a kollektív megismerés és élet lecsapódásai. Szerszámok a világban való értelmező tájékozódáshoz, és a felhalmozott szellemi tőke kifejező eszközei. E mondathoz csatolt lábjegyzetben tovább viszi ezt a gondolatot, és azt írja: *„Ezért indokolt a kategóriákat a szerszámokhoz hasonlítani; mivel a maga részéről a szerszám felhalmozott anyagi tőke. Egyébként e három fogalom közt – szerszám, kategória, intézmény [institution] – szoros rokonság áll fenn.”* (Durkheim 2003: 28) A kategória tehát nem csupán szerszám (ezt még Kant alapján is állíthatnánk, bár Kant szellemétől némiképp idegen módon), de egyszersmind intézmény is. Intézmény, amennyiben a világ egy bizonyos szabályozott elrendezését és tagolását fejezi ki.

10 „[A] kategóriáknak az a szerepük, hogy az összes fogalmat magukba foglalják” (Durkheim 2003: 398)

Noha Durkheim kevés szerepet szán a nyelvnek, ennek ellenére elmondható, hogy a világ instituálása, kategoriális megformálása, osztályokba sorolása, valamint a fogalmak egybefűzése és rendezése csakis a nyelv alapján lehetséges. A nyelv az a kezdeti tőke, ami mindenféle felhalmozott tudásbeli tőkét lehetővé tesz, hordoz és rögzít.

A kognitív pszichológia és a kognitív nyelvészet, miközben szakít az európai metafizika számos meggyőződésével (vagyis szakít a hagyományos nyelvfelfogással, ami a jelentést a megnevezés és referálás funkciójára vezeti vissza és a szemantikai rendszert nemek és fajok szigorú hierarchiájába rendezi), és dinamizálja a nyelvfelfogást, mégis megmarad egy bizonyos perspektíva fogságában. Ez a perspektíva pedig nem más, mint az egyéni tudat és egyéni beszélő perspektívája: ha az egyéni beszélőből indulunk ki, akkor mindazt, ami túlmutatni látszik az egyéni beszélő tapasztalati horizontján, valamilyen módon mégiscsak meg kell alapozni az egyéni beszélő kognitív teljesítményeiben: meg kell állapítani bizonyos eleve adott kognitív képességeket, modulokat vagy paneleket, amelyek megmagyarázzák azt, amit nem lehet az egyéni tudat egyéni tapasztalataiból magyarázni.

Durkheim abban a tekintetben is radikális, hogy ezen az utolsó metafizikai meggyőződésen (az egyéni tudat a valóságra vonatkozó tapasztalat végső horizontja) is túllép. Az a gondolat, hogy nem az egyénekből áll össze a társadalom, tehát nem az egyének külön tudata egymás mellé rakosgatva alkotja a társadalmi tudatot, hanem épp fordítva: az egyén a közösségből válik ki, és egyéni tudata a közösségi tudat „levezetett” állapota, ez a gondolat radikálisan megváltoztatja az összes nagy filozófiai kérdés irányát. Durkheim, sok – ma már nehezen elfogadható – nézete ellenére, alapgondolataiban rendkívül radikális: szakít az a priori vagy empirikus kizárólagos ellentétének dogmájával, valamint az egyéni tudat elszigeteltségének és önmagára utaltságának dogmájával. A nyelv tud, instituál, konformizál, és működésben tartja a társadalom társadalmiságát (morál, rituálék, szokások, illem, diskurzusok). A nyelv a társadalmiság *minden* rétegében jelen van: a kollektív képzetek az első társadalmi intézmények.

HIVATKOZÁSOK

- Durkheim, É. (1924) Représentations individuelles et représentations collectives. In *Sociologie et philosophie*. Paris: Alcan, 1–38.
- Durkheim, É. (2003) *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Durkheim, É. – Mauss, M. (1978) Az osztályozás néhány elemei formája. In Durkheim, É.: *A társadalmi tények magyarázatához*. (Ford. Léederer P., Ádám P.) Budapest: Közgazdasági és Jogi, 253–334.
- Kant, I. (2004) *A tiszta ész kritikája*. (Ford. Kis J.) Budapest: Atlantisz.
- Marx, K.– Engels, F. (1974) *A német ideológia*. Budapest: Helikon.
- Némedi D. (1996) *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest: Áron.
- Némedi D. (2005) Durkheim és az „erős program” a tudományfilozófiában. In Fehér M. – Békés V. (szerk.) *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex, 133–160.